

Türk kültüründe atla ilgili inanışlar

Türkan Gadirzade Arık

İğdır Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

turkan.gadirzade@gmail.com

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Türk Kültürü, inanış, defin adetleri, gömü gelenekleri.

Türk için vazgeçilmez olan at, Türk kültür ve medeniyetinde önemli bir yere sahip olmuştur. Türk kültür tarihinde at, bozkır yaşantısını kolaylaştıran, uzak mesafeleri yakın kılan, savaşlarda binek olarak kullanılan, eti ve sütü gıda olarak tüketilen, derisinden giysi yapılan, kılı birçok amaç için kullanılan önemli bir hayvandır. Bu sebeplerden dolayı at, Türk için olmazsa olmaz bir hayvan olarak görülmüş, atın yeri hiçbir başka varlıkla ölçülemeyecek kadar büyük ve önemli kabul edilmiştir. Türk, atına o kadar değer verir ki, “at, avrat, silah” deyiminde de vurguladığı gibi onun başkasına emanet edemediği, gözünden bile sakındığı üç kutsalından biridir. At Türk’ün hayatının ayrılmaz bir parçası olmakla beraber adeta sahibinin aile fertlerinden birini oluşturmuştur. O bazen kardeş bazen de kardeşten öte bir varlık olarak görülmüştür. İnsanlık tarihinde önemli bir yere sahip olan atın evcilleştirilmesi ve yaşama kazandırılması ile ilgili yakın tarihe kadar farklı görüş ve düşünceler mevcut olmuştur. Özellikle Batı dünyası atın Türkler değil; Hint Avrupalılar tarafından evcilleştirildiğini ve Türklerin hayatına sonradan girdiğini savunmuşlardır (26, s. 96-119). Batılılar Türklerden bahsederken onları bozkırlarda çadırlarda yaşayan, hayvan güden, barbar bir kavim olarak değerlendirmişlerdir (18, s. 578). Fakat son dönemlerde yapılan çok yönlü araştırmalar bu fikrin yanlış olduğunu, Türklerin insanlık tarihine pek çok kazanımlarının olduğunu gün yüzüne çıkarmıştır. Yapılan araştırmalar Türklerin tarihin eski çağlarından beri at binip ok yay kullandıklarını, demiri ve altını işlediklerini ve ondan muazzam sanat eserleri üretebildiklerini göstermektedir. Atın evcilleştirilerek yaşama kazandırılması ve bu kazanımın insan hayatına getirmiş olduğu kolaylıklar Türklerin hayatında açık bir şekilde görülmektedir. Eski Türkler tarih boyunca yaptıkları büyük başarılarını atın hızı ile kazanmışlardır.

Türkler yaşadıkları coğrafi koşullar sebebiyle göçebe yaşam ve bozkır kültürü ile alakalı at yetiştirici özellikleriyle ön plana çıkmışlardır. Bozkır

kültürü yüksek yaylalarda, rutubet derecesi az ve ot, çimen ve suyun bol olduğu alanlarda oluştuğu için kültür bilimciler ona “bozkır kültürü” veya “atlı göçebe kültürü” demişlerdir. Türkler bozkır kültürünün en önemli temsilcileri olmakla beraber sürülerini otlatmaları sebebiyle “çoban kültürü”, yaşam şekli ile alakalı olarak “konar- göçer kültür”, yaşadıkları taşınabilir çadır evlerden dolayı da “göçer-evli kültür” ile öne çıkmışlardır (18, s. 578). Bozkır kültürünün temel özellikleri atın evcilleştirilmesi, demirin işlenmesi ve Tengricilik inancının varlığıdır. Bahsedilen üç özellik Türklerin yaşamında çok eski zamanlardan beri var olmuştur.

Türkler atı evcilleştirilen ve ata binen ilk halklar olarak bilinirler (13, s. 133). Başta Çinliler olmak üzere Avrupalı kavimler, atı binek ve savaş aracı olarak kullanmayı Türklerden öğrenmişlerdir. At binek hayvanı olarak ehlileştirildikten sonra, Türklerle hareket serbestliği sağlamış, büyük coğrafyalara yayılmalarına ve farklı bölgelerde yaşayan birbirinden habersiz topluluklarla ilişki kurmalarına vesile olmuş, aynı zamanda Türk kültürünü göçtükleri yere taşıyan bir varlık Türk tarihinde önemli bir yere oturmuştur.

Türklerin büyük devletler kurarak, geniş sahalara ve birçok kavme birden hükmedebilmeleri at sayesinde mümkün olabilmiştir. Başka bir ifade ile söylemek gerekirse, Türklerde devlet, at üzerinde kurulmuş ve at üzerinde yönetilmiştir. Çünkü Türkler günlerinin büyük bir kısmı at üzerinde geçirmişlerdir. Tarihi kayıtlara göre, atlarına âdeta “yapışmış gibi” binen Hun Türkleri, mecbur kalmadıkları süreçte atlarından inmezlerdi. At sırtında yer, içer, alış-veriş yapar, hatta atın boynuna sarılarak uyuyorlardı (10, s. 8).

Türklerin atı binek olarak ustalıklı kullanmalarının, at üzerinde kolay hareket etmelerinin en önemli sebebi at eğitimine küçük yaşlarda başlamaları ile alakalıdır. Eski Türklerde yaşam şekli özellikle de yasa/töre gereği yeni doğan erkek çocuklara ailenin büyükleri tarafından at hediye edilirdi. Soylu ailelerde doğan erkek çocuklarının birden fazla atı olurdu. Çocukların küçük yaşlardan itibaren kız erkek fark etmeksizin binicilik becerisini kazanması gerekiyordu. Çocuklar ilk olarak koyunların üstlerine bindirilerek fare ve gelincikleri avlamayı öğrenirlerdi (12, s. 221). Belli bir yaşa gelen çocuklar at üstünde kolay hareket edebilmek ve iyi ok kullanma becerisini kazanmak için uzun süreli talimlere tabi tutulurlardı. Talimleri yerine getiren çocuklar ava gitme hakkı kazanmış böylece bir statüden diğerine geçmiş olurlardı. Avlanma zamanı hüner gösteren çocuklar ise ilerleyen zamanda savaşlara gitme hakkı kazanır ve toplumda saygı görürlerdi. Bütün bu sebeplerle at, günlük hayatta Türk’ü yücelten ona saygınlık kazandıran bir

kutsal varlık olarak görülmüş ve bütün başarılarının arkasında atın gücünün olduğunu her zaman dile getirilmiştir.

Yapılan araştırmalar atın yalnız bu dünyada Türk'ün silah arkadaşı olmadığını aynı zamanda öldükten sonra öteki dünyada kendisinden yararlanacağına inanılan kutsal hayvan olarak görüldüğünü de göstermektedir. Bu sebepten olsa gerek devletin ileri gelen şahısları öldüğü zaman onlara muazam kurganlar yapılması ve atının yanına gömülmesi âdeti Türkler arasında gelenek halini almıştır. Devlet yöneticileri kağan/hakan öldüğü zaman boy beylerinin her biri at kurban eder ve kağan mezarına/kurganına koyarlardı. Arkeolojik olarak soylu kişilerin kurganlarında kulaklarında farklı tamgalar vurulmuş at cinslerine ait iskeletlere rastlanması bunun göstergesidir.

Kurganların, Türk kağan ve yöneticilerine, devletin ileri gelenlerine ait olduğunu, mevtanın kıymetli eşyalarının ve atlarının kurban edilerek bu mezara konulduğunu biliyoruz. Atalarımızdan bizlere miras kalan kurgan ve kurgan buluntularının öğrenilmesi ile eski Türklerde ölümle ilgili inanış ve uygulamalar hakkında bilgi edinip, Türklerin yayıldıkları coğrafyaları ve göç yollarını kolay şekilde tespit edebiliriz. Yakın bir tarihe kadar Batı menseli tarihçiler, Türklerin anayurdunun Orta Aysa olduğunu belirterek onları bu bölge ile sınırlandırmışlar ve Türkleri küçük bir alanda yaşamış bir topluluk gibi tanıtmışlardır. Fakat son dönemde yapılan arkeolojik kazılar Türklerin çok eski zamanlardan beri Mancurya'dan Macaristan ovalarına (16, s. 19), Urmiya Gölü ve havzasına (1, s. 197-198), Kafkaslara yayıldıklarını göstermektedir. Bahsedilen bölgelerde Türklerin çok eski zamanlardan beri yaşadıkları, Türk kimliği statüsündeki kurgan ve kurgan buluntularının içindeki atlı gömüler sayesinde ispatlanmıştır.

Dolayısıyla sözü geçen bölgelerin en eski kültürlerini öğrenmek için kurgan buluntuları büyük önem arz etmektedir. Bu veriler içerisinde Sintaşta buluntularının kendine özgü yeri vardır. Güney ve Güney Doğu Ural bölgesi ile sınırlandırılan Sintaşta Kültürü, adını Tobol çayının sol kolu olan Sintaşta Nehri yakınlarında bulunan aynı adlı yerleşim yerinden almıştır. Sintaşta Kültürü Andronova kültürünün (M.Ö. 1700-1200) bir kısmını oluşturmuş olup M.Ö. 17-16 yüzyıllara tarihlenir. Yapılan kazılar zamanı Ural ve Tobol Nehirleri arasında birçok yerleşim yeri tespit edilmiştir. Bunlar arasında 22 tanesi buluntuları ile öne çıkmaktadırlar. Bunlara Arkaim, Bersuat, Taş Ambar Kuysak, Ustye, Çöllü, Kızıl, Alandskoye, Sintaşta II. gibi örnekler sayılabılır. Sintaşta Mezarlığı'ndan çıkarılan at cesetleri ve at arabaları, atlı gömülerin en eski örneği olarak karşımıza çıkmaktadır. Büyük

mezar odalarından oluşan mezarların çatıları ağaçlarla kaplıdır. Benzeri buluntular Altaylar'daki Pazırık, Arjan ve diğer kurganlarda da karşımıza çıkmaktadır. Sintaşta kurganlarında atlar mezarlara kuzey-güney yönünde, başları batıya dönük, süslenmiş halde yan yatırılmıştır. Mezarın batısında geniş bir çukurda ise insan cesetleri bulunmuştur (9, s. 185).

Bahaettin Ögel'e göre Andronovo kültürü [Türk](#)lerin eski ataları olan proto-Türkler tarafından ortaya çıkarılmış olup bu kültüre ait insan iskeletleri [Türk-Turan](#) tipini temsil etmektedir (14, s. 10). Arkeolojik verilere göre at bahsedilen dönemde Türkler tarafından evcilleştirilmiş, hatta binek ve taşımacılığın yanı sıra eti ve sütü tüketilen bir hayvan olarak önem kazanmıştır (14, s. 25). Öte yandan Andronova öncesi ortaya çıkan Afanasyevo kültürü (M.Ö. 2500-1700) taşıyıcılarının da koyun ve keçinin yanı sıra atı da evcilleştirdikleri, dahası bu hayvanı binek ve taşımacılıkta yaygın olarak kullandıkları bilinmektedir (24, s. 54). Kazılarda bulunan at cinsleri değerlendirildiği zaman, onların bozkır iklim şartlarına uyum sağlayan küçük prejevalskiy veya bozkır atları olduğu tahmin edilmektedir. Türk atları genellikle uzun ince bacaklı, küçük bedenli, küçük ve mağrur başlı, sert tırnaklıdır. Bu tip atlar savaşlarda, pratik dayanıklı, manevra kabiliyeti yüksek olması sebebiyle özellikle tercih edilmiştir. Ayrıca zor hava şartlarında bile kar ve buz altından kendi yiyeceklerini sağlayabiliyorlardı. Pazırık kurganından çıkarılan atlar da bu cins atlardır. "Türkmen atı" şeklinde adlanan bu yüksek boylu at cinsi de Türkler arasında yaygın olarak kullanılmıştır (14, s. 65). Türklerin yaşadıkları coğrafyalarda bahsedilen atlarla beraber iki farklı at cinsinin de kullanıldığı kaynaklarca bilinmektedir. Büyük bozkırlarda ağır kemikli ve büyük at cinsi "takı" olarak adlanır. Diğer at cinsi ise küçük cüseli ve hareketli olan "tarpan"dır (15, s. 51).

Atlı gömülerin incelenmesi bize söz konusu at cinsleri hakkında vermekle beraber mezarlara at gömülmesinin Türkler arasında eski bir gelenek olduğunu göstermektedir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi mezarlara at gömülmesi eski Türklerin hayatında önemli bir yere sahip olmuştur. Atlı gömüleri incelediğimiz zaman birçok ilginç örnekle karşılaşırız. 1971-1974 yıllarında M.Gryaznov'un ve M.X.Mannay-oolom'un başkanlığında yapılan kazılar sonucunda Arjan-1 kurganlarından gün yüzüne çıkarılan buluntular büyük önem arz etmektedir. Yapılan araştırmalar sonucunda Arjan-1 kurganının M.Ö. VIII. yüzyıla ait olduğu tesbit edilmiştir (23, s. 3-5). Arjan-1 kurganı Uyük nehrinin sol kıyısında Arjan kasabasından 9 km doğuda bulunuyor. Yüksekliği 4 metre, çapı 120 metre olan kurgan ölü gömüldükten sonra ahşap

konstrüksiyon ve onun üzeri de toprakla kapatılmıştır. En büyük kurgan olarak bilinen Arjan-1 kısmen dağıtılmış olmasına rağmen bizlere at kültürü ile ilgili muazzam bilgiler sunmaktadır. Arjan kurganlarının çevresinde 70 mezar ve buralarda 180 adet at iskeleti gün yüzüne çıkarılmıştır (23, s. 52). Her mezar odasındaki atların belirli bir boya ait olduğu atların kulaklarında bulunan tamgaların farklı olması ile belirlenmiştir. Kurganlara gömülen atların sayısı mezara gömülen kişinin kağan ya da yönetici olduğunu göstermektedir.

Arjan-2 kurganında da atlı gömülerin izlerine rastlanmıştır. Tuva Özerk Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan Arjan-2, 2001-2004 yılları arasında Rus-Alman bilim adamları tarafından yapılan arkeolojik kazılarda bulunmuştur. Arjan-2 buluntularının zenginliği Türklerin çok eski zamanlardan beri sanatta ve altın işçiliğinde muazzam bir medeniyete sahip olduklarını göstermektedir. M.Ö. VII. yüzyıla tarihlenen 3-4 metre yüksekliğinde ve 80 metre çapında olan Arjan-2 kurganı büyük bir özenle çok sayıda kaya parçasının bir araya yığılması ile kapatılmıştır. Mezar hırsızları kurganı defalarca yağmalamalarına rağmen hazinenin gömülü olduğu ana odaya ulaşamamışlardır. Kurgandan bir erkek ve bir kadın iskeleti, 5700 parçadan oluşan 20 kilo altınla birlikte mezar odasından 14 adet at iskeleti gün yüzüne çıkarılmıştır. Verilerin değerlendirilmesi kurgana gömülen kişinin hakan ve onun eşine ait olduğunu göstermektedir. Atlar diğer mezarlarda olduğu gibi koşum takımları ile gömülmüştür (23, s. 53).

Atlı gömüler Altaylar ve çevresindeki Mayemir, Katanda, Pazırık, Berel, Şibe gibi kurganlarda da keşfedilmiştir (14, s. 34, 61, 64-65). Kurganlardan at iskeletleri ile atlara ait koşum takımları, eyerler, atları süslemek için kullanılan pek çok eşya bulunmuştur. Yapılan incelemeler sonucunda bu kurganların yöneticilere ve onların ailelerine ait olduğu bilim adamlarınca ispatlanmıştır. Coğrafi koşullar sebebiyle kurganların içinin kar ve buzla dolması kurgana konulan malzemelerin bozulmadan günümüze ulaşmasını sağlamıştır.

Narın Nehri'nin kenarında M.Ö. 7-6. yüzyıla tarihlenen Mayemir kurganları Kiselev ve Adrianov tarafından kazılmış ve bazı malzemelerle beraber bir adet at iskeleti bulunmuştur (14, s. 34).

1865 yılında Radloff tarafından kazılan Katanda kurganında altı adet at iskeleti ve bir o kadar da at gemi (14, s. 61) , Pazırık kurganlarında çok sayıda at iskeleti, eyer ve gem (14, s. 62-65), Berel kurganlarından da on altı adet at iskeleti ve çok sayıda at eyeri bulunmuştur (14, s. 71). Bu kurganlar şimdiye kadar keşfedilen en eski kağan ve tigin mezarlarıdır. Kurgan bulun-

tularının değerlendirilmesi sonucu, mezarlara gömülen atların aynı cins olduğu, Katanda kurganlarındaki atların başlarının batıya, Berel kurganlarındakilerin ise doğuya doğru çevrildiği görülmektedir. Ayrıca Pazırık kurganlarından çıkan atların yelelerinin kesilmiş ve kuyruklarının da kesilerek düğümlemiş olduğu tespit edilmiştir. Eski Türk inanışlarına göre atların kuyruğunun kesilmiş ve düğümlemiş olması matem/yas alameti olarak bilinmektedir. Bu gelenek Türkler arasında binlerce yıllardan beri var olmuş olup, günümüzde de varlığını korumaktadır. Nitekim Nahçıvan bölgesinde yakın zamana kadar birisi öldüğü zaman onun atının kuyruğunun kesilmesi veya düğümlemesi âdeti de bunun bir göstergesidir. Üstelik Konu ile ilgili Dede Korkut Destanında da bilgiler mevcuttur (6, s. 21).

Atlı gömüler Türkistan coğrafyası ile sınırlı kalmamış farklı bölgelerde özellikle Azerbaycan'da yapılan arkeolojik kazılardaki birçok kurganda atla ilgili inanışların izlerine rastlanmıştır. Bugüne kadar bölgede yapılan araştırmalar, birçok yerleşim yerinden at kemikleri, kilden at figürleri, kurgan ve mezarlardan at iskeletleri, eyerler, üzengiler ve atlara ait diğer malzemeler bulunmuştur.

Atla ilgili en eski gömüler M.Ö. IV binyıla tarihlenen Muğan bölgesindeki Elikömektepe yerleşim yerinde bulunan at kemikleridir. Kemiklerin incelenmesi bunların 2 farklı at cinsine ait olduğunu göstermektedir ki, bu da o dönemde 2 farklı at cinsinin evcilleştirildiğinin delilidir (28, s. 58). Elikömektepe buluntularına büyük önem veren arkeologlar, atın ilk evcilleştirildiği yerlerden birinin Azerbaycan bölgesi olduğu sonucuna varmışlardır (21, s. 134-135). Benzeri buluntular Azerbaycan'ın farklı bölgelerinde de gün yüzüne çıkarılmıştır. Bunlara Nahçıvan'ın Kültepe (19, s. 219-220), Mahta (2, s. 66), Şahtahtı (20, s. 41-46) yerleşim yerlerini ve Karabağ (5, s. 221-234) ve çevresinde bulunan birçok kurgan ve buluntularını örnek olarak gösterebiliriz.

Nahçıvan bölgesinde yapılan arkeolojik kazılarda kilden yapılmış birçok hayvan figürü bulunmuştur. Bunlar arasında Kültepe yerleşim yerinden bulunan eyerlenmiş at figürü özellikle dikkat çekmektedir. E.Lalayan tarafından Kültepe mezarlarının birinden çıkarılan uzunluğu 4,5 cm, yüksekliği 3 cm olan eyerlenmiş at figürü, M.Ö. III binyılın ortalarına aittir (25, s. 97). Eldeki arkeolojik verilere göre at, Azerbaycan'da Tunç Devrinin başlangıcında evcilleştirilmiş, hem taşımacılıkta hem de binek aracı olarak kullanılmıştır. Bunu I Mahta yerleşim yerinde at figürü ve II Kültepe'deki at kemikleri de ispatlamaktadır. II Kültepe'den at kemikleri ile beraber kare şeklinde bulunan tuğlanın üzerinde çizme yöntemi ile betimlenmiş at resmi de aynı

döneme tarihlenir. M.Ö. IV-II binyıllara tarihlenen Gobustan kaya resimleri arasında da yabancı atın evcilleştirilmesine ve binek aracı olarak kullanılmasına ait tasvirler mevcuttur (8, s. 89). Bu bilgilerden yola çıkarak atın eski çağlardan beri bölge halkı tarafından boyunduruk altına alındığını söyleyebiliriz. Ayrıca Kafkasya'da özellikle de Azerbaycan'da eski çağlardan beri farklı at cinslerinin ehlileştirilerek taşımacılıkta kullanıldığı, etinden ve sütünden de faydalandığı da kaynaklarca bilinmektedir (3, s. 259).

Bir diğer at figürü örneği Nahçıvan'ın I Mahta yerleşim yerinden bulunmuştur. Ön ayakları ve boyun kısmı sağlam olan figürün başı cilalanmış ve siyah renkte vücudundan koparılmış, arka kısmı ise tamamen tahrip olmuştur. Ön ayakları bitişik olan bu at figürü yukarıdan aşağıya doğru incelirken boyun kısmında ipe benzer bir çizgi bulunmaktadır. At figürü üzerinde araştırma yapan bilim adamları, atın Tunç devrine ait olduğunu ve bahsedilen dönemde evcilleştirildiğini söylemektedirler (2, s. 66).

İsmayilli rayonunun Mollaisağlı köyünde yapılan kazılarda bulunan M.Ö.I binyılın sonlarına ait kabul edilen eyerlenmiş at figürü ise, atın Azerbaycan bölgesinde eski zamanlardan beri kullanıldığını göstermektedir (3, s. 260). At figürlerinin mezarlara konulması zamanla yerini atların boğularak mezarlara gömülmesine ve üstlerine at heykeli dikilmesi geleneğine bırakmıştır. Bahsedilen uygulamalar tarihin eski çağlarından beri atla ilgili inanışların bölgede varlığını haber vermektedir.

At figürleri ve at iskeletleri de birçok kurgan ve yerleşim yerinden çıkarılmıştır. Nahçıvan'ın Şahtahtı yerleşiminde 1936 yılında kazı yapan E.-Elekberov mezarlardan birinde bütün eşyaları ile gömülmüş at iskeleti ve altınla işlenmiş tunç kemer bulmuştur. İnsan kemiklerine rastlanmayan bu mezarın savaşa gidip dönmeyen ve toplum arasında belli bir statüye sahip olan bir kişiye ait olduğu bilinmektedir (20, s. 41-46). Buna benzer insan iskeleti olmayan atlı kurganlar Türkistan'ın farklı bölgelerinde de bulunmuştur. Eski Türk inanışlarına göre savaşlarda yiğitlik ve kahramanlık yapan kişiler öldüğü zaman onun şerefine cenaze merasimleri düzenlenir, sevdiği atlar boğularak öldürülür ve kendisi ile mezara konulur. Benzer uygulama savaşlarda yiğitçe savaşmış ve cesedi bulunmayan kişiler için de yapılır. Mezarlara gömülen atların savaşçının kahramanlığını temsil ettiği bilinmektedir. Nahçıvan bölgesinde insan iskeleti olmayan boş mezarların bahsedilen amaçlar için yapıldığı düşünülmektedir.

Azerbaycan bölgesinde M.Ö. II binyılın ikinci yarısı ile M.Ö. I binyılın başlarına ait birçok atlı kurganda yapılan araştırmalar sonucunda atların

eyerleri ile gömüldüğü tespit edilmiştir. Atlı kurganların öğrenilmesinde E.-Resler, Y.Hümmel, H.Ceferov ve M.Hüseynov'un yapmış olduğu kazılar büyük öneme sahiptir (4, s. 6-7).

Atlı kurganlar 1891-1898 yılları arasında Şuşa'da Realini okulunda öğretmenlik yapan ve aslen Alman olan E.Resler tarafından araştırılmıştır. E.Resler, Karabağ ve etrafında Tunç dönemine ait olan birçok kurganda kazı gerçekleştirmiştir. Bu kazılarda çok sayıda at iskeleti, at eyerleri ve diğer malzemeler bulunmuştur (4, s. 7).

1993 yılında N.Muhtarov tarafından kazı işleri yapılan Daşüz Kurganı'ndan da at iskeleti bulunmuştur (7, s. 35). Kurganda bulunan at iskeleti toprağın üzerine değil de mezara hediye olarak bırakılan kapların üstüne konulmuştur (30, s. 54-58).

E.Resler'in 11 No'lu Paşatepe Kurganı'nda yapmış olduğu kazılar ve buluntular büyük öneme sahiptir. E.Resler'in verdiği bilgilere göre kişi mezara at sırtında gömülmüştür (30, s. 58). Yapılan uygulama "Türkler at sırtında doğar, at sırtında yaşar, at sırtında ölür" ifadesini akıllara getirmektedir. Ölen kişinin kurgana at sırtında gömülmüş olması onun yiğit birisi olduğunu, savaş sırasında at sırtında öldüğü göstermektedir.

Atlı kurganlara G.Aslanov'un keşfettiği Mingeçevir kurganlarını (22, s. 191), A.İyessinin araştırdığı Ağcabedi kurganlarını (27, s. 10-35) da örnek gösterebiliriz.

Karabağ ve çevresinde atlı kurganların öğrenilmesinde H.Ceferov'un yapmış olduğu kazılar büyük önem arz etmektedir. Ballıgaya, Borsunlu, Sarıçoban, Beyimsarov kurganları ve buluntuları Türk tarihinin öğrenilmesi aynı zamanda Karabağ ve çevresinin çok eski zamanlardan beri Türklerin ata yurtları olduğunu göstermektedir.

M.Ö.XII-XI yüzyıllara ait olan üç kurgandan oluşan ve 1No ile numaralandırılan Ballıgaya kurganında ölü kafasız olarak gömülmüştür. Kurganda metal ve seramik eşyalarla beraber at ve öküz kemikleri de bulunmuştur (4, s. 74). Ölünün kafasız olması onun savaşta kafasının kesilmiş olma ihtimali ile alakalıdır.

Borsunlu kurganlarının bir kısmı 1984 yılında keşif amaçlı, 1984-1987 yılları arasında ise detaylı bir şekilde H.Ceferov tarafından öğrenilmiştir. 32 kurgandan oluşan Borsunlu kurganlarının büyük bir kısmı Tunç dönemine aittir. Kurganların birinde on insan ve sekiz at gömülmüştür. Atların eyerleri ve süs eşyaları ile gömüldüğü dikkat çekmektedir. Atların üç tanesinin ağzında gem ve gemin yanında bir çift tunç halka vardır. Atlara ait olan

bazı eşyaların kemikten yapıldığı tespit edilmiştir. Bulunmuş at kemikleri üzerinde yapılan incelemeler kemiklerin iki farklı at cinsine ait olduğunu göstermektedir (5, s. 188).

Atlı gömülerin bir diğer örneği ise M.Ö. II binyılın sonlarına ait edilen Beyimsarov kurganlarıdır. Yapılan araştırmalar kurganların zengin kişilere ait olduğunu göstermektedir. Bölgedeki diğer kurganlardan farklı olarak Beyimsarov kurganları daha büyük yapılmış olup aynı zamanda kurgana konulan eşyalar diğer kurganlara nazaran fazladır. Kurgandan 120 seramik kap, çok sayıda boncuk, balık kulağından yapılmış süs eşyaları en önemlisi altı adet at iskeleti bulunmuştur (4, s. 110).

Sarıçoban kurganlarında arkeoloji kazılar 1986 yılından başlamıştır. Kurgan buluntularından yola çıkarak kurgana gömülen kişinin toplumda belli bir statüye sahip olduğu bilinmektedir. Ölen kişi mezar odasının merkezine, batı ve kuzey kısımlarına ise hizmetçileri gömülmüştür. Kurganda gömülen kişinin yanına konulan eşyaların çeşitlilik göstermesi komşu kabilelerin hediyesi olarak değerlendirilmektedir. Sarıçoban kurganlarında 16 adet at tüm eşyaları ile beraber gömülmüştür. Atların bir kısmının ölen kişiye bir kısmının ise komşu kabilelerin hediyesi olduğu bilinmektedir (5, s. 235). Bahsedilen uygulama diğer Türk halkları arasında da mevcut olmuştur. Türkistan coğrafyasında yapılan kazılarda çok sayıda kurganda bulunan atların kulaklarındaki damgaların farklılık göstermesi onların diğer boyların hediyesi olduğunu göstermektedir.

At iskeletleri ile at kemikleri bulunan birçok kurgan da mevcuttur. Y.-Hümmel'in kazmış olduğu 120 No'lu kurgan bunlardan biridir. Burada bir erkek ve bir kadına ait olan iskeletler bulunmuştur. Kurganın doğu tarafında iki adet ata ait kemikler ve atlara ait süs eşyaları bulunmuştur (4, s. 90).

E.Resler'in Hocalı mezarlığında yapmış olduğu araştırmalarda 2 No'lu Hocalı Kurganı'nda da at kemikleri bulunmuştur (4, s. 86-87). At kemikleri ve atlara ait eyer, gem gibi diğer eşyalar Dovşanlı kurganlarında, Ballıgaya-Sirhavend kurganlarında, Garabulag kurganlarında, Galakend kurganlarında ve birçok kurganda bulunmuştur. Dovşanlı 2 No'lu kurganlarından bulunan at kafatası eski kültürlerle alakalıdır. At kafatasının birçok amaç için kullanılması Türk halkları arasında halen varlığını korumaktadır (17, s. 220).

Atlı kurganların değerlendirilmesi bize eski çağlardan beri Türkler arasında atın kutsal bir hayvan olarak görüldüğünü aynı zamanda ölümden sonraki hayatla ilgili inancın var olduğunu göstermektedir. Ölen kişinin atının boğularak yanına gömülmesi her ikisinin öteki dünyada yeniden dirile-

ceği ve bir arada olacakları inancı ile alakalıdır. Atın öteki dünyada sahibini olası zorluklardan kurtaracağı ve onu uçmağa/cennete götüreceği inancının var olması atı daha da önemli kılmaktadır. İlk olarak atların sayısı az olduğundan atların kendilerini değil de onların figürlerini ahşap veya kilden yapılarak mezarlara koymuşlardır. Zamanla bu uygulama yerini kurban edilen atların kemiklerinin mezarlara konulmasına daha sonra ise atların boğularak öldürülmesine ve kurganlara hediye olarak konulmasına aynı zamanda mezarların üstüne at heykellerinin dikilmesine bırakmıştır. Belli bir statüye sahip olan kişiler öldüğü zaman bir veya en fazla iki adet at kurban edilir, kurbanın elinden ölü yemeği verilir, kemikler ise mezara bırakılırdı.

Atlı kurganların bazılarında at sayısının fazla olması durumu söz konusudur. Bu ölen kişinin toplumdaki statüsünü aynı zamanda hayattayken yapmış olduğu askeri faaliyetleri ile alakalı olmuştur.

Atlı kurganların öğrenilmesi bize Türklerin yayıldığı belirlemekle beraber tarihi çok eski zamanlara ait olan atla ilgili inanış ve uygulamalar hakkında bilgi edinmemizi sağlar. At ve onun kutsal bir hayvan kabul edilmesi arkeolojik verilerle sınırlı kalmamış mitolojide, folklorda, etnografyada ve diğer sahalarda da kendini göstermiştir.

Ədəbiyyat:

1. Ağasioğlu Firudin. III Bitik Azərbaycanda qurulan qədim dövlətlər. Bakı, Ağrıdağ, 2014, 511 s.
2. Aşurov Səfər. Naxçıvanın İlk Tunç dövrü keramikası. Bakı: "Nafta-Press", 2002, 158 s.
3. Azərbaycan Etnoqrafiyası. Üç cildə. I Cild, Bakı: "Şərq-Qərb", 2007, 544 s.
4. Cəfərov Hidayət. Azərbaycan e.ə. IV minilliyin sonu - I minilliyin əvvəllərində. Bakı: 2000. 183 s.
5. Cəfərov Hidayət. Qədim Qarabağ. Bakı: Elm, 2020, 528 s.
6. Kitabı Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988. 265 s.
7. Muxtarov N. Bədəlova İ. Şəki Cıdırüzü nekropolu // Görkəmli Azərbaycan arxeoloqu Saleh Mustafa oğlu Qazıyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş elmi sessiyanın materialları. Bakı, 1994, s. 35-36.
8. Muradova F.M. Qobustan Tunç dövründə. Bakı: Elm, 1979, 118 s.
9. Tuncay Bəxtiyar. Kurqanlarda yatan mifoloji təfəkkür və genetik tariximiz. Bakı: Elm və Təhsil, 2018, 472 s.

Türk dilində

10. Ahmetbeyoğlu Ali, Roma Tarihçisi Ammianus Marcellinus ve Türkler Hakkında Verdiği Bilgiler // *Tarih İncelemeleri Dergisi cilt XVIII, sayı 1, 2003, s. 1-14*

11. Durmuş, İlhami, “Bozkır Kültürünün Oluşumu ve Gelişiminde At” *Gazi Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 1997, s. 13-19.
12. Kafesoğlu İbrahim. Türk Milli Kültürü, İstanbul; 2000, 466 s.
13. Koca, Salim; Türk Kültürünün Temelleri II, Ankara 2003 baskısı, 310 s.
14. Ögel Bahaeddin. İslamiyetten Önce Türk Kültür ve Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına göre). Ankara, 1988, 403 s.
15. Rasonyi L. Tarihte Türklük, Ankara 1970, 560 s.
16. Taşağıl Ahmet. Kök Tengri'nin Çocukları. (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi). İstanbul: 2015, 368 s.
17. Türkan Arık. Azerbaycan'ın Nahçıvan Bölgesinde Yağmurla İlgili İnanışlar ve Yağmurçağırma Merasimleri // *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, Bahar 2018/Sayı 85 s. 217-227

İngilis dilində

18. Ammranus Marcellinus; The Roman History, London, 1894, s. 578

Rus dilində

19. Абибуллаев О.А. Энеолит и Бронза на Территории. Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982. 315 с.
20. Агаев Гахраман. Шахтасты в Эпоху поздней бронзы и раннего железа. Баку-Москва: Агрыдаг, 2002, 200 с.
21. Археология СССР. В 20 томах. Энеолит СССР. Энеолит Кавказа. Москва: Наука.1982, с. 93-164.
22. Асланов Г.М., Ваидов Р.М., Ионе Г.И. Древний Мингечаур. Баку: Изд-во АН Азерб. ССР, 1959, 190 с. Иллюстрация.
23. Грязнов М. П. Аржан. Царский курган раннескифского времени. Л.: Наука, 1980. 62 с.
24. Грязнов М. П. Афанасьевская культура на Енисее. СПб., Дм. Буланин, 1999. 135 с.
25. Джафарзаде И.М. Археологические Работы в Нах.АССР- Известия. Аз.ССР. №:5 1949.
26. Кузьмина Е.А. Конь религии и искусстве саков и скифов. Скифы и сарматы Киев. 1977, s. 96-119.
27. Иессен А. А. Из исторического прошлого Мильско-Карабахской степи // МИА, № 125, 1965а, s. 10-35.
28. Нариманов И. Г. К Истории древнейшего скотоводства в Азербайджане. Док. АН Азерб. ССР, том XXXIII 10, Баку: 1977.s. 58
29. Погребова М.И. К вопросы о миграции ираноязычных племен в Восточное Закавказье в доскифскую эпоху. СА, 1977, No 2, 55-68.
30. Реслер Э. А. Исследование степных курганов близь Елисаветполя // Императорская Археологическая Комиссия. № 12, С.Петербург, 1904, с. 54-58.

Summary

Beliefs related with horse in turkic culture

Türkan Gadirzade Arık

This article discusses taming of horse, an animal considered sacred among Turks, and its role and importance in Turkic life. The horse was considered a sacred being sent by God, and it has been respected and revered. The main purpose of the article is to clarify based on archaeological findings that one of the first regions where horses were tamed is Azerbaijan. At the same time, it is to analyze the horse bones and skeletons found out from kurgans and settlements of geographical areas where Turkic people have spread, and to discover cultural ties among Turks based on similarities of archaeological data despite them living in various territories of Eurasia. The research was carried out based on archaeological data and main sources related with the topic. Kurgan finds were examined through comparison, and it was determined that beliefs related to horses were present among Azerbaijani Turks since ancient times. As the result of research, it became known that ancient beliefs about horses still exist among Turkic people despite those thousands of years have passed since times when horses were seen as sacred beings.

Key words: Azerbaijan, Turkic culture, faith, funeral customs, burial traditions

Резюме

Верования, связанные с лошадью в тюркской культуре

Тюркан Гадирзаде Арык

В этой статье обсуждается приручение лошади, животного, считающегося священным у тюрков, а также роль и значение лошади в тюркской жизни. Лошадь считалась священным существом, посланным Богом, и ее уважали и почитали. Основная цель статьи - на основе археологических находок уточнить, что одним из первых регионов, где были приручены лошади, является Азербайджан. В то же время проанализировать кости и скелеты лошадей, обнаруженных в курганах и поселениях в географических районах, где расселились тюрки, и выявить культурные связи между тюркскими племенами на основе сходства археологических данных, несмотря на то, что они жили на разных территориях Евразии. Исследование проводилось на основе археологических данных и основных источников по теме. Находки из курганов были изучены путем сравнения, и было установлено, что верования, связанные с лошадьми, были у азербайджанских тюрков с древних времен. В результате исследований стало известно, что древние представления о лошадях все еще существуют среди тюрков, несмотря на то, что прошли тысячи лет с тех пор, как лошади считались священными существами.

Ключевые слова: Азербайджан, Тюркская культура, верование, погребальные обычаи, погребальные традиции